

Анатолій Скрипник,
доктор історичних наук, доцент, член НСКУ,
завідувач кафедри інформаційної діяльності,
документознавства і фундаментальних дисциплін
Подільського спеціального навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу

ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ТОПОНІМІЧНОГО РОЗДВОЄННЯ (ДО ПИТАННЯ НАЗВИ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПОРУДИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ)

Для сучасних українців об'єкти культурної спадщини, що стали мовчазними свідками багатовікової історії нашого народу та втіленням його духовної й матеріальної культури, зараз відіграють важливу соціально-політичну роль у стремліннях активізації історичної пам'яті й патріотичного виховання. Вони є матеріальним базисом пізнання минувшини, дають можливість детального відтворення (реконструювання) основних засад цивільного і військового життя середньовічного соціуму. Пам'ятки культурної спадщини стали об'єктами поглиблених досліджень, і, відповідно, нових знань, що породжують наукові теорії й гіпотези, своєю чергою здійснюючи вплив на свідомість суспільства, формуючи його культурний світогляд, розвиваючи та зміцнюючи почуття національної гідності та ідентичності. Тому одним з найактуальніших завдань незалежної України має стати повсякденна турбота про збереження й повноцінне використання історичних пам'яток. Відомо, що в багатій історико-архітектурній спадщині України значне місце посідають пам'ятки оборонної архітектури, як то замки, фортеці, укріплення міст і містечок, оборонні храми. Протягом багатьох століть такі споруди слугували важливим чинником в оборонних концепціях побудови середньовічних міст. Чим сучаснішими й ефективнішими були фортифікаційні укріплення, тим більше шансів мало місто вистояти проти облоги ворогів. Споруди винятково оборонного призначення, які ми відносимо до пам'яток мілітарного будівництва, можна умовно поділити на два типи: ті, які зводилися на казенні кошти для захисту від нападів держав-ворогів, у сучасній термінології – «військові бази (міліарні об'єкти)», та зведені зусиллями регіональних феодалів і магнатів задля власної безпеки та іміджу – замки.

Ключові слова: культурна спадщина, Кам'янець-Подільський, пам'ятки архітектури, оборонні споруди, фортеця, замок.

З епохи раннього Середньовіччя до Нового часу Поділля перебувало в полі геополітичних інтересів низки держав. Родючі чорноземи, жвавi торговельні шляхи, багаті міста стали об'єктом загарбницької політики Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Російської імперії. Чинник постійної зовнішньої загрози став потужним імпульсом для періодичного еволюціонування та вдосконалення оборонних споруд краю. Тому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави з'являються міцні кам'яні укріплення фортець, династичних замків і садиб. Не став винятком і регіональний центр краю – Кам'янець з його дужим фортифікаційним комплексом, базисним елементом якого було укріплення на природному мисі. Вистоявши під впливом часу, вони з другої половини ХХ ст., крім пам'яток архітектури державного значення, поступово набувають статусу символу Кам'янця-Подільського. Їх зображено на радянському гербі міста, а з початку ХХІ ст. – це вже туристичний бренд, заставка в медіа ресурсах, обрис якого активно використовують різноманітні організації, фірми й установи [18, с. 225–227]. У багатьох українців та іноземних гостей «Перлина на Смотричі» стала асоціюватися саме з цією мілітарною спорудою, перетвореною зусиллями кількох поколінь працівників в один з найцікавіших музеїв України.

Однак, поступово серед істориків та краєзнавців з'явилося вільне потрактування назви мілітарного об'єкту: одні схиляються до терміну «фортеця», інші останнім часом використовують модну лексему «замок». Нерідко їх можна побачити разом у статтях, замітках, оголошеннях: в одному реченні «фортеця», в сусідньому абзаці – вже «замок». Дорожні й туристичні вказівники, встановлені в центрі Кам'янця-Подільського (рис. 1) та на території Старого міста (рис. 2), також вказують шлях до «фортеці-замку». Такий стан речей вводить

в оману не тільки молодих науковців, краєзнавців, освітян, а й мешканців Кам'янця-Подільського та гостей. Зокрема, туристи часто не можуть зрозуміти, що саме вони приїхали оглянути, чому в путівниках, на вказівниках, вивісках, інтернет ресурсах використовуються різні терміни. Тому виникає питання, що, врешті-решт, там насправді височить і є символом старовинного міста?

З метою об'єктивного висвітлення точки зору автора на проблему, ми вважаємо за доцільне використати сучасний науково-методологічний інструментарій. Дотримуючись принципів історизму, об'єктивності та системності, прагнемо обґрунтувати власне теоретичне бачення топонімічної проблеми. Відомо, що наукові принципи втілюються через низку методів, використання яких зумовлено метою, завданнями, джерельною базою й чинною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. У нашому випадку доцільно скористатися низкою спеціальних наукових методів: проблемно-хронологічним, історико-порівняльним, хронологічним та ретроспективним. Використання й органічне поєднання теоретико-методологічного комплексу є запорукою успішного вирішення поставленого наукового завдання.

Насамперед слід окреслити поняття «замок» і «фортеця» з теоретичної точки зору. Звернувшись до енциклопедичних видань, знаходимо їх тлумачення. Наприклад, у виданнях часів Російської імперії: «Енциклопедія воєнних і морських наук» за редакцією Г. Леєра: «Замок – це кам'яна чи дерев'яна споруда, побудована для оборони, яка служила помешканням і сховищем для незалежних феодалних власників» [27, с. 218]. «Військова енциклопедія» за редакцією К. Величка: «Замок – укріплене житло середньовічних феодалів» [3, с. 448–449]. Видання ХХ ст.: «Українська Загальна Енциклопедія» за редакцією І. Раковського: «Замок у середньовіччі – укріплене місце і помешкання феодалного пана. [...] з другої половини ХІV ст. до кінця ХVІІ ст. ставили собі муровані замки заможні пани як для оборони, так й для догоди своєї писі» [24, с. 21–22]. «Радянська енциклопедія історії України» трактує так: «укріплене житло феодала [...] головною спорудою якого був князівський палац» [17, с. 182]. Такі визначення дозволяють зробити висновок, що в певних конфігураціях (етапах будівництва) та окремих періодах свого існування (ХІV–ХVІ ст.) «Кам'янецький замок» виконував окреслені адміністративні й оборонні функції, але цей термін не варто поширювати на всю історію досліджуваної споруди [6, с. 56–57].

Термін «Фортеця» (від італійського *Fortezza*) або твердиня – укріплена фортифікаційна споруда з капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії довготривалій облозі та перебування у круговій обороні [23]. Таке формулювання ми знаходимо в сучасній популярній літературі. Більш точне визначення терміну «фортеця» міститься не тільки в енциклопедичних виданнях, а й спеціальній літературі з питань історії фортифікації. Наприклад у працях російських генералів ХІХ ст. Ф. Ласковського і Ц. Кюбі знаходимо визначення: «Фортеця важливий у стратегічному плані пункт (місто) з постійним гарнізоном, озброєнням, запасами і управлінням, підготовлений фортифікаційними спорудами до тривалої оборони в умовах облоги» [12, с. 540; 11, с. 257]. У «Військовій енциклопедії» за редакцією К. Величка зазначено: «Кам'янець [...] з 1793 по 1812 роки російська прикордонна фортеця [...], з 1796 року зарахована до штатних фортець у якості опорного пункту на південно-західному кордоні» [4, с. 325]. Радянські військові теоретики В. Яковлев та В. Шперк дотримуються визначення «[...] укріплена позиція довготривалого характеру, що обороняє стратегічний пункт [...]» [28, с. 88; 26, с. 155]. В «Українській загальній енциклопедії» є схоже визначення: «Фортеця – це воєнна будівля, що має за мету замкнути ворогові доступ до якогось важливого місця» [25, с. 252]. У «Слов'янській енциклопедії» за редакцією В. Богуславського зазначено, що «Фортеця є стратегічним пунктом, який укріплений засобами довготривалої фортифікації, та має постійний гарнізон, озброєння, запаси і керівництво» [21, с. 614]. Примітно, що в доволі

схожих визначеннях лексеми «фортеця» йдеться про суто військово-оборонний об'єкт з чіткою інфраструктурою і функціями, що виключає розташування в ньому резиденції чи житла поважних осіб.

Не менш важливим є бачення статусу кам'янецької фортифікаційної споруди відомими істориками, дослідниками Поділля XIX–XX ст. Географічне розташування м. Кам'янець-Подільського наприкінці XVIII – на початку XIX ст., передбачалося використання його росіянами насамперед як важливого стратегічного військового об'єкта, і тільки згодом – як адміністративного центру [20, с. 53–55]. «Територія Подільського воєводства була частково приєднана до Ізяславської та Брацлавської губерній [...] Кам'янець залишився тільки фортецею,» – писав В. Гульдман [5, с. 201]. «Столиця Поділля Кам'янець залишилася тільки фортецею,» – констатував відомий історик Поділля, краєзнавець Ю. Сіцінський [19, с. 69]. Варто зазначити, що автори, з опорою на офіційні документи, мали на увазі саме фортецю як міліарний об'єкт, а не усі укріплення міста. Олександр Прусевич у 1904 р. опублікував статтю у «Подільських єпархіальних відомостях» – «Історичний нарис укріплень м. Кам'янець-Подільського», в якій детально описав фортифікаційні споруди та розглянув питання їх ефективного використання армійськими підрозділами [16, с. 4]. У 1915 р. виходить книга «Kamieniec Podolski. Szkic historyczny», у якій він дає власну оцінку подіям 1793 року, де використовує термін «фортеця» [1, с. 43]. У 1893 р., з нагоди 100-річчя «приєднання» Поділля до складу Російської імперії, з'являється навчальний посібник О. Тарнавського «Краткая история Подолии в вопросах и ответах», який був рекомендований керівництвом Київського учбового округу для вивчення історії в гімназіях Південно-Західного краю [22].

З середини XX ст. спостерігаємо широкий вжиток цього терміну як серед науковців, так і в мовній практиці. Наприклад, в історико-архітектурному нарисі видання 1968 р. за авторства відомих краєзнавців Є. Пламеницької, І. Винокура, Г. Хотюна та І. Медведовського зустрічаємо тільки термін «фортеця» [9, с. 17]. У путівниках, що побачили світ у 1970 і 1982 рр. за авторства колективів дослідників Ю. Бейдера, І. Гарнаги, В. Олійника, Г. Хотюна, С. Дзюби, Л. Кучугури, Н. Козлова, О. Лясоти, Г. Руденко знаходимо визначення «Стара фортеця XIII–XVIII ст.». [10, с. 21–22; 8, с. 4–6]. Крім того, за спогадами старожилів, у цей період, крім офіційного найменування «Стара фортеця», серед кам'янчан була поширена назва «Турецька фортеця», а чимало з них вірили, що її побудували саме турки у XVII ст., але ніхто не називав її «турецьким замком». Одіозному радянському письменнику В. Беляєву теж не спало на думку назвати одну зі своїх повістей трилогії – «Старий замок» (замість «Стара фортеця») [2]. Причина в тому, що під час його проживання в місті такої назви просто не існувало.

Втім, незважаючи на енциклопедичне й наукове підґрунтя встановлення ознак, а відповідно й статусу об'єкта, сучасні інтерпретації мають самостійницький характер на рівні суб'єктивних уподобань та уявлень. З початку 2000-х рр. все частіше у працях істориків і краєзнавців можна зустріти позначення досліджуваного об'єкту обома номінаціями. Наприклад, в популярному історичному нарисі О. Завальнюка й О. Комарницького на сторінках 10-й і 21-й під зображеннями зазначено – «Стара фортеця», а в тексті на ст. 20–21-й стосовно того самого об'єкта в той самий історичний період використано термін «Старий замок» [7, с. 10, 20–21]. Подібна термінологічна еквілібристика спостерігається в «Топонімічному словнику Кам'янець-Подільського» за авторства В. Прокопчука й І. Старенького, де один і той самий об'єкт доволно позначається як лексемою «фортеця», так і «замок» [15, с. 60–61, 110–111].

Цікава ситуація спостерігається на офіційних веб-ресурсах установ, покликаних вивчати і зберігати пам'ятки оборонної архітектури. Зокрема, на офіційній сторінці Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника тотально використовується термін «Замок», ще й пишеться з великої літери [13]. Якщо в музеї панує «замкоманія», то на сайті

НІАЗ «Кам'янець» у розділі «Перелік пам'яток архітектури і містобудування» досліджуваного об'єкта національного значення за № 730 має неймовірну назву – «Стара фортеця (Замок старий), 14–17 ст.ст. (12–19 ст.ст.)», а під номером 730/1 вище згаданий замок має «мури фортеці» [14].

На нашу думку, така ситуація неприпустима. Ми маємо нарешті чітко дати визначення оборонно-фортифікаційної споруди, що знаходиться в місті Кам'янці-Подільському, усунути розбіжності шляхом наукового підходу з використанням сучасного методологічного інструментарію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Skic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow; Warszawa: Naklad Ksiegami Leona Idzikowskiego, 1915. – 128 s.
2. Беляев В. Старая крепость / В. Беляев. – Москва: Советский писатель, 1954. – 836 с.
3. Военная энциклопедия. Т. X. / под ред. К. И. Величко. – Санкт-Петербург: Тип. тов-ва И. Д. Сытина, 1912. – 369 с.
4. Военная энциклопедия. Т. XII / под ред. К. И. Величко. – Санкт-Петербург: тип т-ва И. Д. Сытина, 1913. – 376 с.
5. Гульдман В. Памятники старины в Подоли (Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии) / В. Гульдман. – Каменец-Подольск: изд. Под. губ. стат. комитета, 1901. – 401 с.
6. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – 528 с.: іл.
7. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 120 с.
8. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Путівник / авт. тексту: С. Дзюба, Л. Кучугура, Н. Козлова та ін. – Львів: Каменяр, 1982. – 103 с.
9. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис / авт. тексту: Є. Пластицька, І. Винокур, Г. Хотюн, І. Медведовський. – Київ: Будівельник, 1968. – 119 с.
10. Кам'янець-Подільський. Путівник / авт. тексту: Ю. Бейдер, І. Гарнага, В. Олійник, Г. Хотюн. – Львів: Каменяр, 1970. – 57 с.
11. Кюи Ц. А. Краткий исторический очерк долговременной фортификации. 3 изд. / Ц. А. Кюи. – Санкт-Петербург, 1897. – 268 с.
12. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ф. Ласковский. – Санкт-Петербург: в тип. Императорской академии наук, 1861. – Ч. 1. – 972 с.
13. Об'єкти. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://muzeum.in.ua/obkti/ob%D1%94kt-1.html>.
14. Перелік пам'яток архітектури і містобудування. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://niazkamenec.org.ua/info/perelik_pamyatok.shtml.
15. Прокопчук В. С. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського / В. С. Прокопчук, І. О. Старенький. – Кам'янець-Подільський: вид. ПП Зволейко Д. Г., 2014. – 192 с.
16. Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского / А. Прусевич // Подольские епархиальные ведомости. – 1904. – № 17.
17. Радянська енциклопедія історії України. / ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков та ін. – Київ: гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1970. – з Т. 2. – 606 с.
18. Савчук Ю. К. Герб Кам'янця-Подільського як джерело вивчення соціальної, економічної та політичної історії міста / Ю. К. Савчук // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. педінститут, 1992.
19. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский – историческое описание / Е. Сецинский. – Киев: Тип. Кульженко, 1895. – 247 с.
20. Скрипник А. Ю. Кам'янець-Подільський як військово-адміністративний центр наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / А. Ю. Скрипник // IV міжн. наук-практ. конф. «Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків». – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012.
21. Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Московия: в 2 т. // авт.-сост. В. В. Богуславский. – Москва: Олма-Пресс, 2001. – Т. 1: А–М. – 784 с.

22. Тарнавский А. И. Краткая история Подолии в вопросах и ответах / А. И. Тарнавский. – Каменец-Подольский, 1893. – 214 с.
23. Трубчанинов С. В. Країна замків і фортець. 2-е видання, доп. і перер. / С. В. Трубчанинов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – 56 с.
24. Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах / під ред. І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1930. – Т. 2: З–Р. – 694 с.
25. Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах / під ред. І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. – Т. 3: С–Я. – 676 с.
26. Шперк В. Ф. Фортификационный словарь / В. Ф. Шперк. – Москва: изд. Военно-инж. акад. им. В. В. Куйбышева, 1946.
27. Энциклопедия военных и морских наук / под ред. Г. А. Леера. – Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и К., 1889 – Т. 3.
28. Яковлев В. В. Эволюция долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – Москва: Госвоениздат, 1931. – 285 с.

Рис. 1.

Рис. 2.